

**Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період Другої світової війни
(1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.)**

Розглядаються характерні для першого періоду Другої світової війни напрямки і зміст національної політики радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, національна політика, радянська політика, репресії, депортації.

Рассматриваются характерные для первого периода Второй мировой войны направления и содержание национальной политики советской власти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, национальная политика, советизация, репрессии, депортации.

The characteristic of the first period of World War II trends and content of national policy of Soviet power.

Key words: World War II, national policies, Sovietization, persecution, deportation.

В СРСР – багатонаціональній державі національна політика завжди відігравала особливу роль. Значущість і наслідки політики найсильніше проявлялися у періоди соціальних потрясінь, серед яких одним з найбільш трагічних є Друга світова війна 1939–1945 рр. Екстремальна соціально-політична ситуація, якою був воєнний час, зробила існуючі в суспільстві національні питання першочерговими, а також створила в національних відносинах ряд нових проблем.

Важливість національного чинника у політиці СРСР в перший період Другої світової війни була обумовлена боротьбою і прагненням двох тоталітарних режимів розподілити сфери впливу у світі.

Досвід національної політики СРСР у зазначений період є застереженням для всіх, хто намагається використати національний фактор у вирішенні соціально-політичних і військових проблем у "екстремальні" періоди історії, а також для тих, хто сьогодні вирішує міжетнічні конфлікти і національні проблеми на просторах колишнього СРСР.

Тому аналіз характерних для першого періоду Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.) напрямків та змісту національної політики радянської влади і є метою нашого дослідження.

У вітчизняній історіографії дослідження питання національної політики в добу Другої світової війни поділяють три етапи: перший – з 1941 р. до другої пол. 1950-х рр., другий – з другої пол. 1950-х рр. до другої пол. 1980-х рр., третій – з другої пол. 1980-х рр. до теперішнього часу.

Для першого етапу характерна відсутність в радянській історіографії спеціальних праць з історії національних відносин у роки дослідження війни. Праці з історії самої війни базувались на концепції "непорушної, великої дружби народів СРСР", яка "знайшла в роки війни своє яскраве вираження".[1]

У працях радянської історіографії другого етапу безпідставно й необґрунтовано підкреслювалось, що "в роки Другої світової війни виховання всіх радянських людей в дусі дружби народів мало особливо велике значення", натомість висвітлювалися питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА. Однак не порушувалися такі негативні аспекти, як прояви національної ворожнечі в Червоній армії і скасування призову в армію представників ряду національностей. У той же час праці даного періоду відкрили завісу над такими явищами, як колабораціонізм і діяльність антирадянських повстанських рухів. Колабораціонізм народів СРСР розглядався поверхово, тенденційно, як явище, інспіроване, в основному, білоемігрантами і не мало масового антирадянського характеру. Причини колабораціонізму зводилися до суб'єктивних чинників (страх, прагнення зберегти життя, марнославство, жадоба наживи, ненависть до радянської влади). Таким чином, замовчувалися об'єктивні причини й істинні масштаби колабораціонізму, штучно звужена його ідейна база. Учасників антирадянського повстанського руху радянська історіографія розглядала лише як прихильників і "спільників" гітлерівців, залишаючи поза увагою таку сторону цього руху, як боротьба за незалежність (зокрема, в республіках Прибалтики і на Західній Україні та Білорусії у роки війни) [2].

З другої половини 1980-х рр. у вітчизняній історичній науці розпочався новий етап, в межах якого на основі відкритих джерел за умов відсутності ідеологічного диктату видано низку наукових праць, присвячених діяльності діячів Радянської держави, які були відповідальні за розробку і втілення в життя національної політики, досліджуються проблеми депортацій народів СРСР сталінським режимом, окремі вчені об'єктивно розкрили питання створення і функціонування національних військових частин у складі РСЧА [3].

Під національною політикою СРСР автор розуміє політику, що здійснювалася державою і правлячою партією, "систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, спрямованих на облік, поєднання та реалізацію національних інтересів, на розв'язання суперечностей у сфері національних відносин" [4].

У роки Другої світової війни в СРСР вживалося таке визначення нації: "Історично сформована стійка спільність людей, що виникла на базі спільності чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури" [5]. Вважаємо, що пізніші спроби уточнити це визначення не зробили істотного впливу на конкретні дослідження історії національної політики і національних відносин [6].

Розглядаючи напрямки національної політики радянської влади на новоприєднаних західних теренах СРСР у перший період Другої світової війни, необхідно комплексно проаналізувати заходи, якими впроваджувалась продекларована національна доктрина Сталіна. Адміністративно-командна система, яка була сформована у західних областях України і Білорусії, повністю ігнорувала інтереси національного, економічного і культурного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади і всіх її структур, уніфікації всіх сторін суспільного життя і, що найголовніше – засобами терору і насильства.

У 1939 р. на приєднаних землях сталінське керівництво почало їх радянізацію, тобто проведення за сталінським сценарієм перетворень у політичній, економічній та культурній сферах. Ці дії мали суперечливий характер. Позитивним було створення розширеної мережі національних навчальних закладів і проведення українізації освіти всіх рівнів. Підтвердженням цього є, у першу чергу, інформація щодо збільшення навчальних закладів і кількості учнів та студентів. Зокрема, П.Брицький підкріплює власну думку статистичними даними, згідно з якими до 1939 р. у краї було лише 139 шкіл з українською мовою навчання, а в 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6900, з них 6000 – українською мовою навчання. Хоч і в меншій кількості, ніж до вересня 1939 р., діяли й польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкрили педагогічні технікуми та вчительські інститути [8].

Проте без урахування сутнісних змін, насамперед "соціалістичного" змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами за її впровадження, переконаний автор, були не національні, а ідеологічні й геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський" [9].

Розвиваючи цю тезу, І.Лучаківська справедливо наголошує на тому, що, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, радянська влада переслідувала ряд цілей. На її думку, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування; підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя; створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення; переведення шкіл з польської мови навчання на українську закладали основи для широкого запровадження в майбутньому російської мови [10].

Вчені відзначають, що підпорядкування культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади супроводжувалося залученням місцевої інтелігенції до роботи у нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створених під керівництвом партії спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянням популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін.

Водночас заходи радянських функціонерів щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо, викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї і пропагували ідеї національно-культурного відродження, були досить потужними та популярними, але після приходу радянської влади були ліквідовані, а їхні фонди вилучено з ідеологічних міркувань. У свою чергу, фонди цих установ заново створювалися вже за принципами комуністичної ідеології [11].

Перетворення в культурній і духовній сферах влучно охарактеризував В.Ковалюк, який визначальною рисою духовного життя суспільства внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів називає одноманітність. Автор справедливо наголошує, що "навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження", а під тиском Сталіна та його оточення українізація стала розглядатися як прояв націоналізму [12].

Неоднозначними і суперечливими є і зрушення в соціально-економічній сфері Західної України і Білорусії. Незначна частина сімей, які стали служити в структурах радянської влади, переїхала з підвалів до добре облаштованих квартир, з яких виселили і відправили до Сибіру так званих ворогів народу (інтелігенція, священнослужителі та ін.). Було введено безкоштовне медичне обслуговування населення. В економіці більшовики, руйнуючи встановлені традиції приватновласницького господарювання, провели націоналізацію промисловості, конфіскацію поміщицьких земель і розгорнули примусову колективізацію за сталінським зразком, яка, як відомо, проводилась значною мірою кривавим шляхом, і особливо складним був її перебіг у національних регіонах, де довелося вдаватися до репресивних методів насильницького тиску, жорсткого підпорядкування тощо. Були закриті всі

політичні партії і громадські об'єднання, а їх члени репресовані. Почалися репресії, особливо проти "соціально небезпечних елементів" (капіталісти, поміщики, урядовці, офіцери та ін.). Репресії набули великих масштабів. 10% населення краю в ці роки стало жертвами сталінських репресій.

Дослідники справедливо вказують на певні особливості, які мали місце в Західній Україні у сфері відносин між державою й церквою. Розуміючи, що методи, якими проводився наступ на віруючих і знищення церков в інших регіонах СРСР, не дадуть у західному регіоні бажаного ефекту через масовість і авторитет церкви, влада на початковому етапі розпочала боротьбу економічними засобами. Зокрема, дослідник Б.Савчук наголошує, що для релігійних установ були встановлені податки, які в кілька разів перевищували суми надходжень. Через це багато священнослужителів були змушені переїжджати або взагалі змінювати спосіб життя [13].

У помітно гіршому становищі, на думку істориків [14], опинилася римо-католицька церква, яку влада певною мірою безпідставно пов'язувала з польським рухом опору. Саме цим офіційно й обґрунтовували закриття костелів та арешти католицьких священників. Що стосується греко-католицької церкви, яка була найбільшою за кількістю прихожан у Західній Україні, то до початку німецько-радянської війни влада прямо не виступала проти неї, хоча переслідування й арешти священників, конфіскації майна та земель набули масового характеру.

Більшість фахівців наголошують на цілеспрямованих репресивних акціях радянської влади щодо населення Західної України, які розпочалися одразу після вступу Червоної армії на територію краю. Було знищено й репресовано понад 1170 тис. мешканців регіону.

За словами Й.Надольського, така політика спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, "буржуазної" системи управління і власності, зміну національного складу і соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянзації регіону. Вона також була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації та партизанського польських та українських опозиційних організацій [15].

Переслідування інакомислячих набули особливо широкого розмаху напередодні нападу нацистів на СРСР та в перші воєнні дні. Як стверджують історики діаспори А.Жуковський та О.Субтельний, НКВС розпочав винищення інтелігенції за заздалегідь складеними списками, у результаті чого загинули або були запроторені без жодних обвинувачень до таборів багато відомих громадських і політичних діячів [16].

У вирішення національного питання радянська влада вдалась до антинародних нелюдських заходів, якими на першому етапі війни стали депортації населення. На думку ряду дослідників, депортації народів мали за мету заплановану ліквідацію багатонаціонального складу імперії, асиміляцію малих народів у російському етнічному середовищі, створення "інтернаціонального, тобто міжнаціонально єдиного народу, названого Сталінінм "новою, соціалістичною нацією" з метою "всіх зрівняти, змішати, знівелювати і створити єдину, а значить, покірну спільність" [17].

РНК СРСР 2 березня 1940 р. прийняла постанову №289-127 цт, яка стосувалася виселення "неблагонадійних елементів" з районів Західної України і Західної Білорусії (фабриканти-заводчики, поміщики-кулаки, духівництво, великі торговці і домовласники, жандарми та офіцери, повії, кримінальний елемент і ін.).

На виконання постанови Наркомату внутрішніх справ СРСР від 2 березня 1940 р. НКВС України 10 червня отримало директиву №2372/Б про виселення з УРСР і БРСР біженців. У категорію включалися всі біженці, "які виявили бажання виїхати за межі СРСР на територію, зайняту німцями, і не прийняті німецьким урядом".

Відповідно до директивного листа від 4 липня 1941 р. і Указом НКВС СРСР від 22 червня 1941 р. військовій владі надавалося право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними на територіях, де був оголошений військовий стан [18]. Цій категорії громадян заборонялося проживання у всіх містах, розташованих у прикордонній смузі, а також в краях і областях.

Причинами депортації цього контингенту населення безпідставно називались в офіційних документах контрреволюційні виступи, розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, розбій, навмисні вбивства, підробка грошових знаків, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї та ін.

На спецпоселення було направлено з території західних областей України і Білорусії в Казахську РСР, Башкирську АРСР 279 осіб (64 сім'ї), Комі АРСР – 9711 осіб (2220 сімей), Алтайський край – 5774 особи (1286 сімей), Красноярський край – 13 131 особа (2919 сімей), Архангельську область – 37 867 осіб (8004 сім'ї), Вологодську – 9322 особи (1937 сімей), Іркутську – 1 365 осіб (2504 сім'ї), Кіровську – 2293 особи, Молотовську – 8941, Новосибірську – 3147, Омську – 6864, Свердловську – 13418, Челябінську – 1646, Чкалівську – 614, Горьківську – 1794, Іванівську область – 583 особи. Всього по названих областях, краях і республіках було розселено 132 458 осадників і лісників із західних областей України та Білорусії [19].

Отже, державна національна політика першого періоду Другої світової війни будувалася за умов суворой вертикалі жорстокого сталінського режиму. Заходи, що вживалися в цій сфері, мали антинародний характер. Переслідування, масові репресії, економічний та соціальний примус значною мірою звели нанівець ті незначні позитивні здобутки перших кроків радянської влади на новоприєднаних

землях у вересні 1939 р. – червні 1941 р. та викликали різке невдоволення населення, яке згодом переросло в масовий збройний опір радянській владі.

Література

1. Трайнин И. П. СССР – страна великого содружества народов / И. П. Трайнин. – М., 1947. – С. 44–49 ; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 28 ; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М., 1951. – С. 27 ; Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза / Б. С. Тельпуховский. – М., 1952. – С. 235.
2. Панкратова А. М. Дружба народов СССР – основа основ многонационального социалистического государства / А. М. Панкратова. – М., 1953. – С. 20 ; Захаров И. З. Дружба, закаленная в боях / И. З. Захаров. – М., 1970 ; Куманев Г. А. Ленинская национальная политика – один из решающих факторов победы советского народа в Великой Отечественной войне / Г. А. Куманев // Ленинизм и опыт строительства социализма в республиках советского востока. – Фрунзе, 1970. – С. 104–112 ; Шишов Н. И. Патриотизм и интернационализм в советском обществе / Н. И. Шишов. – М., 1988 ; История КПСС. – М., 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 403 ; Кораблев Ю. И. Братский союз народов СССР в Великой Отечественной войне / Ю. И. Кораблев, Г. А. Куманев // СССР – великое содружество народов-братьев. – М., 1972. – С. 188–222 ; История СССР с древнейших времен до наших дней. – М., 1973. – Т. 10. – С. 636 ; Козыбаев М. К. В едином строю братских народов (к 35-летию Победы советского народа над фашистской Германией) / М. К. Козыбаев, Г. А. Куманев. – Алма-Ата, 1980.
3. Бугай Н. Ф. Депортация. Берия докладывает Сталину / Н. Ф. Бугай // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 123–128 ; Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) и История СССР / Н. Ф. Бугай. – 1992. – № 1. – С. 122–143 ; Бугай Н. Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы / Н. Ф. Бугай // Молодая гвардия. – 1993. – № 4. – С. 213–223 ; Поляков Ю. Почему мы победили? О массовом сознании в годы войны / Ю. Поляков // Свободная мысль. – 1994. – № 11. – С. 67–68 ; Бугай Н. Ф. Л.Берия – И.Сталину: "Согласно Вашему указанию" / Н. Ф. Бугай. – М., 1995 ; Вылцан М. А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны / М. А. Вылцан // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 28 ; Бугай Н. Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – М., 1998. – 368 с. ; Жуков Ю. Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю. Н. Жуков. – М., 2000 ; Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма: документы, факты, комментарии / Н. Ф. Бугай. – М., 2002 ; Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л.З.Мехлиса / Ю. В. Рубцов. – М., 2003 ; Подпрятков Н. В. Национальные воинские формирования народов Советского Союза в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны / Н. В. Подпрятков. – Пермь, 2006. – С. 232 ; Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России: законодательный аспект / Е. Н. Трофимов. – М., 2008. – С. 142 ; Берлинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России / В. А. Берлинских. – С. 21 ; Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? / И. В. Пыхалов. – М., 2008. – С. 1.
4. Тавадов Г. Т. Этнология : современный словарь-справочник / Г. Т. Тавадов. – М., 2007. – С. 252.
5. Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М., 1949. – Т. 11. – 1949. – С. 333.
6. Филиппов В. Р. Родовая травма российского федерализма (Вновь о ленинско-сталинской теории нации) / В. Р. Филиппов // Казанский федералист. – 2007. – № 1–2.
7. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – 3-е издание. – М., 1970–1977. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article114193.html>. – Название с экрана.
8. Брицкий П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицкий. – Чернівці, 1995. – С. 23.
9. Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми / С. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – С. 13.
10. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич : Відродження, 1999. – С. 72–73.
11. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти "радянзації" Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 7.
12. Там само. – С. 10.
13. Савчук Б. За українську церкву / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея, 1997. – С. 101.
14. Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук ; Валентина Барташ (ред.), Тетяна Сергійчук (іменний покажчик). – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.
15. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Надольський Й. Е. ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 19 с.
16. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид. НТШ, 1992. – С. 120.
17. Буга М. Ф. Депортація населення України (30–50-ті роки) / М. Ф. Буга // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 10. – С. 20–26.

18. Депортації. Західні Землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. : документи, матеріали, спогади. – Львів, 1996.

Т. 1. – 1996. – С. 358.

19. Депортації. Західні Землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. : документи, матеріали, спогади. – Львів, 1996.

Т. 1. – 1996. – С. 360.